

Російська агресія проти України:
культурна спадщина,
неоімперіалізм і
міжнародне право

КРИМСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
СТРАТЕГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

Російська агресія проти України: культурна спадщина, неоімперіалізм і міжнародне право / Аблялімова-Чийгоз Е.Н., Бусол К.І., Коваль Д.О., Яшний Д.В.

Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у межах проекту «Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах збройного конфлікту: захист культурної спадщини». Матеріал відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Міжнародного фонду «Відродження».

Міжнародний фонд «Відродження» – одна з найбільших українських благодійних фондів, що з 1990-го року допомагає розвивати в Україні відкрите суспільство на основі демократичних цінностей. За час своєї діяльності Фонд підтримав близько 20 тисяч проектів на суму понад 200 мільйонів доларів США. Фонд заснований філантропом Джорджем Соросом і є частиною міжнародної мережі Фондацій відкритого суспільства (Open Society Foundations).

Сайт: www.irf.ua

Facebook: www.facebook.com/irf.ukraine

Зміст

I. “Все мы милитаристы и имперцы”	3
II. (Обмежене) бачення світом природи агресії Росії та стратегія України	5
1. Чому Україна переважно не сприймається як постколоніальна держава?	5
2. Як Україна могла би використовувати тему колоніалізму для кращого пояснення агресивної політики Росії у світі?	8
3. На які практичні міжнародно-правові питання впливає (не)використання Україною риторики про колоніалізм?	9
Висновки	13

I. “Все мы милитаристы и имперцы”

Росія позиціонувала себе до колишніх пострадянських республік і особливо України як метрополія задовго до 2014 року. Це проявлялось як у підтримці існуючих міфологем (наприклад, про “єдиний народ”), так і у розвитку нових важелів впливу (наприклад, концепції “близького зарубіжжя” для окреслення зони впливу Росії на колишні республіки СРСР із де-факто обмеженим суверенітетом).

Із початком збройної агресії РФ проти України у 2014 році, а особливо після повномасштабного вторгнення, неоімперські поведінка та риторика Росії стали ще більш очевидними. Примітно, що таку свою вищість позиціонують не лише політичні та військові кола Росії, а і лідери сфер науки та культури. Це, у свою чергу, безпосередньо проявляється у відповідних державних політиках (policies) та поведженні Росії з тимчасово окупованими територіями України та населенням, яке на них проживає.

Так, одразу після окупації Криму Президент Путін заявив, що український півострів, Херсонес і Севастополь “мають величезне цивілізаційне та сакральне значення для Росії”, і що Херсонес треба перетворити на “російську Мекку”. Ця загарбницька риторика мала пряий руйнівний наслідок - одностороннє переформатування російською окупаційною владою Херсонесу Таврійського - об'єкту Списку Світової спадщини ЮНЕСКО від України - на центр православного християнства та розваг одночасно. Росія також застосовує політику культурного стирання до тих об'єктів, які не відповідають її історичним наративам. Так, окупаційна влада Криму фактично руйнує Бахчисараський палац, унікальну архітектуру пам'ятку кримських татар, змінює “неприйнятну” топоніміку на півострові та знищує стародавні цвинтарі та могильні камені, які свідчать про доросійську історію півострова та континуїтет життя корінного кримськотатарського народу на ньому.

Із початком повномасштабного вторгнення РФ до України, Директор Ермітажу Міхаїл Піотровський безпосередньо підтримав “спецоперацію” Президента Путіна. Піотровський підкреслив глибинно мілітарську й імперську природу Росії, зауважив важливість воєн для національного й особистісного самоствердження та закликав представників сфери культури визначити свою проактивну роль у діючій агресії проти України. Важливо зауважити, що зазначений Директор Ермітажу також є деканом Східного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, членом Президії Російської академії наук і президентом Союзу музеїв Росії. З огляду на його репутацію та вплив, роблячи подібні заяви, професор Піотровський підтримує неоімперське ставлення РФ до України одночасно від імені та валідує його для музейної та академічної спільноти Росії. Президент

Російської академії наук закріпив офіційну позицію російських наукових кіл, закликавши колег утриматись від критики влади у зв'язку з агресією щодо України. Окрім цього, провідні культурні та дослідницькі інституції РФ, у тому числі Ермітаж, із дуже високою вірогідністю причетні до несанкціонованих розкопок і досліджень українських культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях.

Таким чином, повномасштабна агресія РФ підтвердила, що історія релігія, наука та культура, залежно від політичної кон'юнктури, є інструментами або жертвами неоімперського наступу Росії на територіальний та екзистенційний суверенітет України. А провідні російські фахівці зазначених сфер відіграють важливу роль у підтримці такого наступу. Україні необхідно зрозуміти, як обґрунтовувати відповідні порушення та залучення до них лідерів науки та культури з точки зору міжнародного права. Проте не менш важливо забезпечити, щоби така аргументація не просто була правильною формально-юридично, а будувалась на глибинному розумінні тривалого позиціонування Росією себе як регіональної та світової метрополії. Саме такий підхід забезпечить сталість та ефективність дипломатичних, судових, культурних, просвітницьких, медійних та інших способів реагування на діючу російську агресію - та розбудови гарантій її неповторення в майбутньому.

II. (Обмежене) бачення світом природи агресії Росії та стратегія України

Засудження агресії Російської Федерації проти України, що відраховується від окупації Автономної Республіки Крим та початку збройного конфлікту на Сході України, втілене у багатосторонніх актах, як-то резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій, та односторонніх заявах країн світу. Утім, попри суголосність офіційної позиції більшості країн «букві» міжнародного права, досить поширеним є нерозуміння причин та сутності збройного конфлікту в Україні, розпочатого Росією. Це створює простір для поширення РФ сфальшованих наративів із «поясненнями» агресії та шляхів досягнення миру. Особливо пронизливими ці наративи робить час, що стирає пам'ять про хід подій під час встановлення окупації над частинами української території, та загострює різноманітні проблеми окремих держав, вирішенню яких РФ готова посприяти в обмін на сприйняття її бачення світу.

Стратегія України із забезпечення глибинного бачення причин і суті російської агресії повинна передбачати особливий підхід до держав так званого незахідного світу або Глобального півдня. Одним дієвим - хоча і непростим - варіантом підтримки фокусу таких країн на загарбницькій політиці Кремля є виклад української позиції у термінах, які є історично близькими для цієї групи держав. Прикладом такої зрозумілої термінології є концепція колоніалізму. Втім, як буде продемонстровано нижче, пряме та непідготовлене використання цієї термінології на зовнішньополітичній арені навряд буде почуте чи сприйняте зі співчуттям. Природно, що до риторики колоніалізму потрібно звертатися обережно та з розумінням тих викликів, з якими безперечно зіткнуться українські дипломати, апелюючи до антиколоніальних сентиментів держав світу. Лише такий підхід дозволить переосмислити в теорії міжнародних відносин те напруження, яке існує між імперською політикою та національними державами Східної Європи. Далі спробуємо виокремити ті ключові виклики, яких має бути свідомо Українська дипломатія.

1. Чому Україна переважно не сприймається як постколоніальна держава?

Існує досить багато пояснень причин, чому українська історія не асоціюється з історією колоніалізму та, відповідно, не розглядається крізь призму проходження через постколоніальний період, рясно всіяний намаганнями колишньої метрополії продовжувати диктувати правила гри. Як мінімум, наступні аргументи заслуговують на увагу та врахування при вибудовуванні українських комунікацій щодо колоніалізму:

1. Термін «деколонізація», принаймні англійською мовою, був використаний вперше у 1930 році для опису здобуття незалежності державами Східної Європи. Враховуючи географічну націленість терміну, очевидно, що зворотній до нього термін «колонізація» стосувався експансії за рахунок приєднань суміжних земель на європейському континенті. Втім, імперії здебільшого, а особливо для незахідного світу, асоціюються з підкоренням територій, що знаходяться за океан або кілька від метрополії. У свідомості країн Азії, наприклад, морська потуга до цих пір асоціюється з колоніальним імперіалізмом у значно більшій мірі, ніж сухопутні сили. Досить вірогідно можна припустити, що схоже виглядає ситуація і в інших державах, які пізнали колоніалізм, що прийшов з моря. На відміну від західноєвропейської колонізації, російська здебільшого проходила по суші, за рідкими виключеннями у вигляді, наприклад, Аляски, Форт-Росса у північній Каліфорнії чи Форту Єлизавети на Гавайях. Така «повзуча» наземна колонізація є надто несхожою на англійську, французьку, іспанську чи голландську, а тому здебільшого ігнорувалася у дискурсі про колоніалізм. Проте вона є нічим іншим як колонізацією у сенсі підпорядкування інших народів, їхньої культури та способу життя, встановлення домінування метрополії у політичній та економічній сферах.

2. Значна частина літератури про колоніалізм другої половини ХХ століття пов'язувала це явище з політикою європейських держав (у сенсі держав Західної Європи). У дослідженнях колоніалізму відбувалася своєрідне термінологічне розширення від посилення на Англію та Францію, як синонімів колоніалізму, на Європу загалом, а далі на Захід (не в Античному чи середньовічному розумінні цього терміну, а в сучасному, такому, що апелює до християнського та нехристиянського світів) та Глобальну північ. Як наслідок, колоніальні імпульси інших держав світу, включно з Російською імперією та СРСР, як правило, не потрапляли до фокусу ані дослідників, ані політичних заяв країн світу. Як вдало про це ж саме висловлюються деякі дослідники, наразі при згадках про колоніалізм необхідно додатково уточнювати, про який колоніалізм ідеться: той, що асоціюється з Заходом, чи будь-які форми колоніального підпорядкування.

3. Увага часом звертається також на те, що Україна, на відміну від інших колоній Росії та СРСР, розглядалася останніми як частина імперського ядра, радше ніж колоніальна периферія. Серед іншого, це пов'язано з тим, що ще з часів Катерини II велику частину освіченої еліти Російської імперії складали українці, які добровільно бажали будувати кар'єру в імперських

центрах. Значною мірою ця тенденція продовжувалася і в часи СРСР, коли українські партійці відігравали ключові ролі в радянській державі. Проте це не означало захист української культури, політичного устрою чи економічних та управлінських традицій - вони цілком повинні були підпорядковуватись загальноімперському порядку.

4. На відміну від більшості «визнаних» колоній минулого, колоніалізм на території України мав різні форми та може бути кваліфікованим як колоніалізм різних типів. Так, український центр розглядається як приклад династичного колоніалізму, коли місцеві еліти асимілюються до імперського проекту, а регіональні традиції, мова та література стигматизуються. Натомість український південь зазнав переселенської колонізації, яка полягала у переміщенні власного населення на колонізовані території, тотальній асиміляції та стигматизації української культури. Захід України, натомість, був лише порівняно нетривалий час окупований під час та після Другої світової війни та не зазнав суттєвого імперського впливу. Як наслідок, різність українських досвідів щодо колонізації не дає змоги легко спроектувати назовні спільну монолітну ідею про постколоніальний пошук України та приєднатися до однієї з визнаних груп країн, які потерпали від колоніалізму.

5. Постколоніальна наука значною мірою опирається на ідею про існування першого (капіталістичного), другого (соціалістичного) та третього (держав, що не приєдналися до двох попередніх груп) світів. Після подій 1989-1991 років, постколоніальній науці було важко прийняти ідею про те, що держави другого світу також можуть розглядатися як імперіалістичні. В результаті, спостерігається ситуація, яку називають подвійним мовчанням: нездатністю представників постколоніальної науки визнати імперський характер підкорення територій країнами другого світу та відсутність бажання дослідників радянської спадщини використовувати термінологію колоніалізму у своїх дослідженнях.

6. Ще одним фактором може бути прийняття, нехай здебільшого і несвідоме, більшістю країн ідеї про російську самоколонізацію. Ця ідея походить від німецької внутрішньої колонізації, яка стосувалася колонізації Пруссією та Німеччиною навколишніх територій східної Європи. Натомість російська самоколонізація наголошує на відсутності відмінностей між колоніальним ядром і периферією. Таким чином створюється враження, немов Росія збирала землі та підкорювала народи, які і так їй належали. Така

риторика вносить бажаний результат колонізації – асиміляцію та гомогенізацію – наперед історії. У цю концепцію гарно вкладаються й постійні звернення Росії до ідеї про історичні території, слов'янську єдність, одну державу тощо.

2. Як Україна могла би використовувати тему колоніалізму для кращого пояснення агресивної політики Росії у світі?

Очевидно, що не існує єдино правильного підходу до комунікації українського досвіду для світу. Втім, як видається, наступні акценти дозволили би підвищити шанси України бути почутою:

1. Слід враховувати думку українського історика Ярослава Грицака про те, що вбудовування України в дискурс постколоніалізму не повинне бути самоціллю для істориків та єдиною можливістю їхнього виходу на глобальну арену. Проте у геополітичному сенсі підкреслення колоніального минулого сприятиме більш нюансованим розумінню та взаємодії між Україною та країнами Глобального півдня.

2. На міжнародних майданчиках та у двосторонній комунікації потрібно загострювати увагу на питанні того, що формула про колоніалізм у всіх його маніфестаціях з Бандузької декларації з'явилася як наслідок обговорення імперіалістичної політики СРСР у Східній Європі та переселень мусульманського населення всередині СРСР. Такі нагадування могли би зокрема послуговуватися терміном «антиімперіалістична імперія», який часом застосовувався до СРСР, і міг б бути цілком актуальним для сучасної Росії, яка, не просто мала імперське минуле, а й сьогодні залишається імперією.

3. Україна могла би використовувати як традиційну дипломатію, так і культурну та експертну для постановки питання у країнах з колоніальним минулим про те, як їм вдається долати негативні наслідки колоніалізму. Бажання пізнати і перейняти досвід інших країн є набагато кращим способом «входу в тему», ніж безапеляційне твердження про власну приналежність до країн із колоніальним минулим. Запит на поділ досвідом утворюватиме зв'язки на багатьох рівнях. А це згодом можна буде конвертувати в економічну, культурну та політичну підтримку.

4. Російська Федерація, як і більшість держав з імперіалістичним мисленням минулого, звертається до культурної апропріації продуктів інших культур і стимулює підміну ідентифікації митців. Це відбувається не без співучасті з боку інших держав, як на умовному Заході, так і Сході. Так, твори радянських письменників та художників сприймаються як виключно російські. На цьому фронті варто підкреслювати приналежність культурних продуктів українській культурі тоді, коли це виглядає обґрунтованим. Разом з тим, це потрібно робити під приводом деколонізації наративів про культуру та її представників.

5. Можливо загострювати увагу на словнику, яким послуговується російська політична еліта для пояснення агресії проти України. Так, назва збройного конфлікту “спеціальною операцією”, розмови про звільнення територій та подібні, пов’язані з тим, що імперія не може дозволити собі воювати з тим, кого вона вважає колонією. Можливі лиш “операція з підтримання порядку”, “примушення до миру” чи іншого роду “спеціальні операції”.

3. На які практичні міжнародно-правові питання впливає (не)використання Україною риторики про колоніалізм?

Уважний погляд у багаторічну імперсько-колоніальну історію відносин України та Росії має ключове значення для глибинного розуміння природи та цілей діючої агресії РФ і, відповідно, побудови ефективного міжнародно-правового реагування на неї. Особливо важливою історична та колоніальна призми є для наступних міжнародно-правових питань:

1. Подолання браку знань про регіон і безпосередньо саму Україну у переважної більшості іноземних юристів-міжнародників, які зараз працюють над забезпеченням відповідальності за міжнародні злочини, вчинені в ході російської агресії. Ця проблема має два аспекти. По-перше, так звані “регіональні студії” (regional studies), себто центри досліджень конкретних країн або регіонів, зазвичай вивчають такі країни або регіони крізь політологічну, економічну, соціальну, культурну призми. Регіональні студії украї рідко перетинаються з правом. Відповідно, юристи, а особливо фахівці з міжнародного права, зрідка мають глибокий регіональний фокус, розуміння конкретного географічного, історичного, культурного контексту. Власне, саме брак таких спеціалізованих знань і культурної сенситивності у іноземних юристів-міжнародників та переважання їх у рекрутингу та/або на керівних позиціях порівняно з національними

фахівцями з міжнародного права часто згадувались під час критики організації Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії та інших трибуналів або пропозицій мирних формул для України. По-друге, деякі, навіть найавторитетніші, регіональні студії часто потерпають від російсько-центричного підходу у своїй роботі щодо Центральної та Східної Європи, зокрема України, і самі потребують деколонізації власної оптики. В обох випадках, проактивне, проте зважене аргументоване роз'яснення імперської політики Росії крізь роки закладе правильне розуміння національного контексту та регіональної динаміки для виведення правильних кваліфікацій злочинів РФ і їх мотивів.

2. Комплексного висвітлення мотивів РФ для можливої кваліфікації злочину переслідування та/або геноциду українського народу. Міжнародне право та судова практика передбачають високий поріг доказування елементів злочину проти людяності у формі переслідування за політичною ознакою та/або, особливо, геноцидального умислу. Ці елементи та окремі ймовірні переслідувальницькі та/або геноцидальні акти важливо аналізувати комплексно - не лише у взаємозв'язку один із одним, а і в історичній, регіональній і геополітичній перспективах. Для цього важливе розуміння тяглості колоніальних і, нині, неокolonіальних прагнень Росії щодо України.

3. Забезпечення правильної кваліфікації посягань Росії на культурну спадщину України. Повідомлення про наступ РФ на культурну спадщину України з'явилися від початку окупації Криму та збройного конфлікту у деяких районах Донецької та Луганської областей у 2014 році. Починаючи з 2017 року, Прокурорка Міжнародного кримінального суду у своїх висновках щодо попереднього вивчення ситуації в Україні говорила про широкомасштабне привласнення державного та приватного майна, зокрема культурних цінностей, у зоні збройного конфлікту. Така кваліфікація є важливою, але неповною. По-перше, апропріація культурної спадщини України окупаційною владою створювала підґрунтя для подальших злочинів як-то несанкціоновані археологічні розкопки або протиправне переміщення артефактів. По-друге, важливо аналізувати глибше та з'ясувати, якими мотивами керувалася Росія у своїх різних злочинах проти культурної спадщини України як до, так і після повномасштабного вторгнення, а саме: які саме твори мистецтва вивозились і чому; які саме архіви знищувались, а які були передані до РФ і чому; яка риторика супроводжувала знищення книг, бібліотек і шкіл і чому

тощо. Комплексна міжнародно-правова відповідь на ці запитання неможлива без застосування колоніальної призми.

4. Підкреслення зв'язку злочинів проти культурних цінностей зі злочинами проти людей. Як до, так і особливо після широкомасштабної агресії РФ проти України, у результаті цілеспрямованих нападів або застосування неточної зброї невибіркового характеру, були знищені або пошкоджені численні християнські, єврейські, мусульманські святині. Ці злочини супроводжувалися нападами, викраденнями, катуваннями та вбивствами релігійних лідерів та віруючих різних конфесій. Ці злочини - атаки на культурну спадщину, наступ на свободи віросповідання та висловлення поглядів і напади на активістів - мають зв'язок, який потребує критичного історичного аналізу. Росія має тяжкий спадок переслідування активістів і представників "опозиційних" релігійних конфесій, особливо у радянський період. Тяглість мотивів і методів такої злочинної поведінки РФ та їхніх прояви в нинішній агресії має досліджуватись крізь колоніальну призму.

5. Подолання безкарності за злочин агресії. Всестороння міжнародна підтримка для покарання Росії за злочин агресії можлива за залучення до цього процесу сторін, які наразі готові утриматись чи не найбільше, - а саме держав Глобального півдня. Озвучують аргументи про те, що лобювання спецтрибуналу щодо агресії країнами Заходу або так званої Глобальної півночі відштовхує від підтримки трибуналу держав Глобального півдня принаймні з двох причин. По-перше, значними лобістами трибуналу (або іншої форми притягнення лідерів РФ до відповідальності за злочин агресії) є колишні метрополії. По-друге, саме ці колишні метрополії, а нині розвинуті держави Глобальної півночі, фактично унеможливили розгляд справ щодо агресії Міжнародним кримінальним судом. У такій складній ситуації Україні, все одно, треба систематично ґрунтовно вибудувати взаємодію з країнами Глобального півдня, аби отримати їхню підтримку. Для цього потрібно, по-перше, детально роз'яснювати, як Україна сама потерпала та потерпає від колоніальної політики Росії, навіть якщо така політика часом відрізняється від колоніальної взаємодії глобальних півночі та півдня. По-друге, Україна повинна наголошувати, що вона домагається справедливості та покарання злочину агресії не лише для себе, в одному партикулярному випадку, а прагне покласти край ширшому колу безкарності. Так, Україна повинна очолити ініціативу з реформи Римського статуту Міжнародного кримінального суду, аби надати йому рівні можливості для розгляду потенційних майбутніх справ щодо агресії - адже

саме цього вимагають країни Глобального півдня і саме в цьому вони вбачають основний недолік ініціативи зі спецтрибуналом, створеним для одного випадку агресії. Щоправда, для адвокації такої реформи Римського статуту Україна сама повинна спочатку його ратифікувати - що вона і так зобов'язана зробити, зокрема за Угодою про асоціацію з ЄС.

6. Вивчення досвіду впровадження політик перехідного правосуддя. Саме країни Глобального півдня, які потерпали від колоніалізму у всіх частинах світу - у Південній Америці, Африці, Південно-Східній Азії, - мають унікальний досвід розробки та реалізації різних елементів перехідного правосуддя. Описуючи багаторічну та сучасну неокolonіальну політику Росії щодо себе, Центральної та Східної Європи та Центральної Азії, Україна повинна проводити паралелі між своїм непростим минулим і тим, що пережили країни Глобального півдня, та проактивно вивчати їхні практики подолання корозійних наслідків такого минулого у рамках ініціатив перехідного правосуддя. Це відсилає нас до пункту 3 частини 2 вище про відкритість до перейняття найкращих практик і ненав'язування, а делікатне роз'яснення власного травматичного колоніального досвіду.

Висновки

З ряду причин, усталений колоніальний дискурс має чіткі рамки і географічні детермінанти, зокрема у дихотомії Глобальної півночі та Глобального півдня. Проте це не повинно перешкоджати Україні поступово, але ґрунтовно та методично, роз'яснювати різні аспекти багаторічної колоніальної поведінки Росії та її неокolonіальні мотиви та методи у нинішній збройній агресії. Таке нюансоване розуміння політики РФ має не просто символічне або академічне значення - воно безпосередньо впливає на правильність правових кваліфікацій злочинів РФ, перспективи погодження механізму притягнення лідерів РФ до відповідальності за злочин агресії та визначення оптимальних інструментів перехідного правосуддя для цілісного висвітлення історичної правди про діючу збройну агресію та розбудови України зі сталими та стійкими інституціями.